

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (ΣΑ142)

Εαρινό εξάμηνο 2018-2019

Διδάσκων: Ράπτης Κωνσταντίνος

Φοιτήτρια: Χαραλαμποπούλου Μελισσάνθη

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το Προσκυνηματικό ταξίδι της
επιστροφής/Προσκυνηματική τέχνη: ενθυμήματα του
ταξιδιού (αμπούλες-κουτρούβια, εγκόλπια,
λειψανοθήκες, φυλαχτά

Πρώτη ενότητα: το ταξίδι της επιστροφής

Στις λογοτεχνικές πηγές που μας έχουν διασωθεί, η πλειοψηφία των συγγραφέων δεν αφιερώνουν μακροσκελείς περιγραφές στην διήγηση των γεγονότων, έπειτα από την επίσκεψη και του τελευταίου τους προσκυνηματικού προορισμού. Ακόμη κι αν το υπόλοιπο κείμενο περιγράφει με λεπτομέρεια τα τοπογραφικά στοιχεία της κάθε περιοχής, τις εμπειρίες και τους ανθρώπους, όταν φτάσει η στιγμή της επιστροφής οι συγγραφείς δεν αφιερώνουν τόσο μεγάλο εύρος κειμένου. Ο λόγος αυτής της "παράλειψης" εξηγείται εμμέσως αν διαβάσουμε τις πρωτογενείς πηγές, ή έργα που σχετίζονται με το προσκυνηματικό ταξίδι:

1. “Εισήλθε στην Σπηλιὰ του Σωτήρα, και είδε την ιερή οικία της Παρθένου, και τον Στάβλο... Τότε διακήρυξε με μεγάλη σοβαρότητα, ὅπως την άκουσα εγώ ο ίδιος ὅτι, με μάτια πίστης, είδε ένα παιδί φασκιωμένο με ὑφασμα, να κλαίει στην φάτνη του Κυρίου, τους Μάγους να το προσκυνούν, το αστέρι να φωτίζει ψηλά, την Παρθένο, τον στοργικό θετό πατέρα, και τους βοσκούς ερχόμενους την νύχτα για να δουν την ολοκλήρωση της προφητείας... και τα νεαρὰ παιδιά δολοφονημένα, και τον Ηρώδη εξαγριωμένο, και τον Ιωσήφ και την Μαρία να δραπετεύουν στην Αίγυπτο...”

► *Ευσέβιος Σωφρόνιος Ιερώνυμος, Επιστολές προς την Ευστοχία, 108.*

- ▶ Το παραπάνω κείμενο αποτελεί απόσπασμα μίας από τις δεκάδες επιστολές που είχε συγγράψει ο Ευσέβιος Ιερώνυμος (Χριστιανός διανοούμενος). Περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε η Παύλα, ακόλουθος και μαθητευόμενη του, το προσκηυματικό τόπο της Βηθλεέμ. Ο τόνος της γραφής και καθώς και το συναισθηματικά φορτισμένο του λεξιλόγιο, παραπέμπει σε μια κατάσταση εκστατική, υπερβατική και μαρτυρά το "πως" έβλεπαν οι προσκυνητές- ή τουλάχιστον πως προσπαθούσαν να βλέπουν- τους ιερούς τόπους που επισκέπτονταν=> ως κάτι που προσεγγίζεται μόνο με την ψυχή και όχι με το σώμα. Ουσιαστικά επικρατεί μια πλήρη αποκήρυξη του σώματος, είναι το μέσο με το οποίο θα φτάσει κανείς στις βιβλικές περιοχές.
- ▶ Το ταξίδι ως ταξίδι έχει ταυτόχρονα μεταφορική και κυριολεκτική σημασία για τον προσκυνητή: πρακτικά είναι η διαδρομή που διανύει για να φτάσει σε τόπους τους οποίους συνδέει με την πίστη του, τόπους μακρινούς για εκείνον, αλλά ταυτόχρονα συνδεδεμένους με την παράδοσή του. Από την άλλη, όμως, το ταξίδι έχει αναπόφευκτα και μια δεύτερη σημασία: είναι μια δοκιμασία, μια μετάβαση από το απτό και το υλικό, στο άυλο, το μεταφυσικό. Τον βυζαντινό προσκυνητή δεν τον κινεί αποκλειστικά η περιέργεια και φυσικά όχι αίσθηση περιπέτειας. Ακόμη περισσότερο αυτό που τον ωθεί στους τόπους αυτούς είναι η ανάγκη για μια δεύτερη ευκαιρία στην ζωή, ή αναζητώντας παρηγοριά από τις κακουχίες της ζωής. Εξάλλου οι περισσότεροι προσκυνητές ήταν είτε άγαμοι άνδρες, είτε χήρες γυναίκες.

2. “ Έτσι, από τις τέσσερις Ιούνη έως τις δέκα του Σεπτέμβρη παραμείναμε στην θάλασσα και τα νησιά της (ενν. Τα νησιά που συναντούσαν στην διαδρομή), δουλεύοντας στην θάλασσα, εργαζόμενοι στα οινοποιεία του Κυρίου [...] και εμείς οι τρεις Άγγλοι που παραμένουμε και είμαστε ακόμη εδώ, αναμένουμε την ευλογημένη ελπίδα και την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου, ο οποίος [...] θα μετατρέψει το σώμα μας της ταπείνωσης ως το δικό του σώμα, του φωτός, θα έρθει φέροντας μαζί του την επιβράβευση, ως μαρτυρά ο προφήτης, κρίνοντας τον κάθε έναν με βάση τις πράξεις του. Και κατά αυτόν τον τρόπο υπάρχει και για εμάς το στέμμα της δικαιοσύνης και ο δίκαιος κριτής θα μας το χαρίσει την μέρα εκείνη”.

Western pilgrims: the Itineraries of fr. S. Fitzsiman (1322-23), a certain English-man (1344-45), Thomas Brygg (1392) and notes on other Authors and Pilgrims

Την ίδια προσέγγιση έχουν και οι δυτικοί peregrini. Και για εκείνους το ταξίδι αποτελεί μια εκστατική εμπειρία. Το παραπάνω απόσπασμα είναι η τελευταία φράση μιας συλλογής σημειώσεων και αφηγήσεων Δυτικών περιηγητών (προσκυνητών) στους Αγίους Τόπους. Το ύφος του κειμένου παραπέμπει στις εσχατολογικές γραφές και γίνεται άμεση νύξη στην Δευτέρα παρουσία. Για τον συγγραφέα- αφηγητή η μέρα αυτή αναμένεται με ελπίδα και αδημονία. Γιατί ακριβώς θεωρεί πια τον εαυτό του άξιο των θείων χάρεων. Έχει δοκιμαστεί και, ενώ άλλοι συμπατριώτες του εγκατέλειψαν τον αγώνα, ή επέστρεψαν νωρίτερα στις πατρίδες τους, εκείνος έμεινε μέχρι το τέλος και σίγουρα έχει κερδίσει/αξίζει επιβράβευση. Ούτε αφιερώνει χρόνο να περιγράψει τις εργασίες με τις οποίες επιδίδεται εκείνος και οι συνταξιδιώτες του. Γενικά, το κείμενο αποπνέει ένα έντονο θρησκευτικό πνεύμα , πρόσφατα αναζωπυρωμένο.

Ας δούμε τι επακολούθησε του ταξιδιού για τους ανθρώπους, πως συνέχιζαν την ζωή τους, πως εσωτερίκευαν την εμπειρία που είχαν βιώσει μακροπρόθεσμα:

1. Κάποιοι δεν επέστρεφαν ποτέ από το ταξίδι τους, αλλά παρέμεναν στους προσκυνηματικούς τόπους για να επιδοθούν στον ασκητισμό και στην φιλανθρωπία, αποκηρύσσοντας την προηγούμενη ζωή τους. Τέτοια άτομα έτειναν να είναι:

α) χήρες γυναίκες (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Παύλας που παρέμεινε στην Βηθλεέμ για το υπόλοιπο της ζωής της, εγκαταλείποντας στην Ρώμη δύο από τα τρία παιδιά της).

β) μοναχοί και ασκητές: Και από εκεί, όταν άκουγε ότι κάπου υπήρχε ένας σπουδαίος ασκητής πήγαινε και τον αναζητούσε όπως η σοφή μέλισσα. Και δεν επέστρεφε στον τόπο του, εάν πρώτα δεν τον έβλεπε και αφού αποκόμιζε από αυτόν κάποιο πνευματικό εφόδιο, χρήσιμο στον δρόμο της αρετής, επανερχόταν στον τόπο του. *Αθανάσιος, Βίος Αντωνίου 3.*

2. Άλλοι επέστρεφαν και ασκούσαν ιερατικά καθήκοντα, ασχολούνταν το υπόλοιπο της ζωής τους με θέματα του Χριστιανισμού, αποκτούσαν αξιώματα στην εκκλησία. Τέτοιες περιπτώσεις είναι του Μέγα Βασιλείου και του Γρηγορίου της Νύσσης.

3. Υπήρχε και μια τρίτη κατηγορία ταξιδιωτών: εκείνων που χρησιμοποιούσαν την διαδρομή από το ένα προσκύνημα στο άλλο σαν ένα είδος περιοδείας και πολιτικής προπαγάνδας (χωρίς αυτό να αναιρεί φυσικά και την πνευματικότητα των ανθρώπων αυτών, ή το αίσθημα πίστης που μπορεί αισθάνονταν). Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Αυγούστα Ελένη. Το προσκυνηματικό ταξίδι της συνδέεται άρρηκτα με την επεκτατική πολιτική του γιού της, ανεξαρτήτως όποιου θρησκευτικού αισθήματος υπάρχει. Σε μια τέτοια περίπτωση, προσώπων δηλαδή που αντιμετωπίζουν το εγχείρημα ως μέσω διαφήμισης της πολιτικής τους αντζέντας, η επιστροφή νοείται ως κάτι εντελώς δεδομένο. Ακριβώς γιατί όταν θα ολοκληρωθεί η διαδρομή, τότε θα γίνουν ορατά τα αποτελέσματά του (στην περίπτωση της Ελένης, αφότου αναδιαμόρφωσε τους Αγίους Τόπους και περιόδευσε για αρκετό καιρό κάνοντας φιλανθρωπίες, έγινε τρομερά αγαπητή και δημοφιλής στο λαό).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οποιοιδήποτε και αν είναι οι λόγοι που οδηγούν τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους και να διασχίζουν τεράστιες αποστάσεις γης, θέτοντας την ζωή τους πολλές φορές σε κίνδυνο, ένα είναι φανερό: ένα προσκυνηματικό ταξίδι, ποτέ δεν νοούνταν ως μια απλή σωματική εμπειρία. Πολύ περισσότερο, αντιμετωπίζονταν ως μια δοκιμασία του πνεύματος με τα αγαθά της επιτυχίας να περιμένουν όσους ολοκλήρωναν την αποστολή. Σπάνια το άτομο θα επέστρεφε στις ασχολίες τους ίδιο και απaráλλαχτο. Για αρκετό καιρό αφότου είχαν γυρίσει στις πατρίδες τους οι άνθρωποι αναπολούσαν τις εμπειρίες και τις περιπέτειές τους. Εν γένει, τις περισσότερες φορές, το προσκυνηματικό ταξίδι ήταν ένα σημείο καμπής για την ζωή ενός πιστού.

Δεύτερη ενότητα: προσκυνηματική τέχνη-ενθυμήματα

Ενθυμήματα= αντικείμενα που σχετίζονται με τον εκάστοτε προσκυνηματικό τόπο, φέρεται να έχουν μερίδιο στην "αγιότητα" του. Παρέχονται έναντι χρηματικού αντιτίμου στους προσκυνητές και έχουν την μορφή "σουβενίρ". Ανάλογα με το είδος τους είχαν διαφορετική χρήση, εξυπηρετούσαν διαφορετικές θρησκευτικές ανάγκες.

Οι κατηγορίες ενθυμημάτων που θα μας απασχολήσουν είναι οι εξής:

- Κουτρούβια ή αμπούλες ή φιαλίδια
- Φυλαχτά (tokens)
- Εγκόλπια
- Λειψανοθήκες

1. Κουτρούβια

- ▶ Μικρές φιάλες, κατασκευασμένες από πηλό ή από κράμα μόλυβδου-κασσίτερου. Κάποιες φέρουν μία ή δύο λαβές στους ώμους του λαιμού, οι οποίες έχουν καθαρά συμβολικό και όχι χρηστικό χαρακτήρα. Άλλες έχουν δύο οπές στους ώμους έτσι ώστε αν περαστεί σχοινί ή δέρμα να λειτουργεί σαν περίαπτο. Στην πλειοψηφία τους έχουν γραπτό διάκοσμο (φυτικό, ανθρώπινες μορφές), που σχετίζεται με διάφορες όψεις της ζωής του πιστού, τις περιπέτειες του προσκυνηματικού ταξιδιού, ή το εκάστοτε προσκύνημα. Η παραγωγή τους βρίσκεται στην ακμή της από τον πέμπτο έως τον έβδομο αιώνα. Συνεχίζεται και αργότερα, το κοινό, όμως, φαίνεται να προτιμά τα φυλακτά.

Τα μικρά αυτά φιαλίδια, αλλιώς αποκαλούμενα και αμπούλες, δεν έχουν από μόνα τους κάποια εξέχουσα σημασία για την πίστη. Πρωτεύον ρόλο έχει η ουσία την οποία περιέχουν. Μπορεί να είναι χώμα, λάδι-μύρο από τα καντήλια πάνω από τους τάφους, νερό από αγιασμένες κρύμνες. Σπανιότερα περιέχεται τροφή, όπως αγιαμένο ψωμί ή ακόμη και τρίχες.

Πώς συλλέγεται η ευλογία

[...] στην αυλή της βασιλικής στον Γολγοθά βρίσκεται ένα μικρό δωμάτιο όπου φυλάσσεται ξύλο του τιμίου Σταυρού [...] την στιγμή που φέρνουν τον Σταυρό από το μικρό δωμάτιο για να του αποδοθεί λατρεία [...] προσφέρουν λάδι για αγιασμό σε μικρά φιαλίδια. Όταν το στόμιο μιας φιάλης αγγίξει το ξύλο του Σταυρού, το λάδι αμέσως αφρίζει και, αν δεν σφραγίσουν το στόμιο γρήγορα, χύνεται όλο.

Ως ευλογία ορίζεται η καθαγιασμένη ουσία που περιέχεται στις αμπούλες. Η ουσία αυτή θεωρείται πως παίρνει την "δύναμή" της από την επαφή της με κάποιο ιερό αντικείμενο λατρείας, όπως στο παραπάνω παράδειγμα είναι ο Σταυρός, ή ιερά πρόσωπα (πχ λείψανα αγίων)

Ποιες ήταν οι λειτουργίες τους

Την εκάστοτε ιδιότητά τους μαρτυρά ο γραπτός τους διάκοσμος όπως θα δούμε και στην συνέχεια. Τρεις είναι οι πιο σημαντικές λειτουργίες τους:

1. Προστασία για το ταξίδι της επιστροφής. Συχνά ο πιστός χρειάζονταν μια εγγύηση πως η επιστροφή του στην πατρίδα του θα τελούσαν με ασφάλεια και δεν θα κινδύνευε η ζωή του. Ορισμένες αμπούλες πωλούνται ακριβώς με αυτή την λογική: προστασία από τις κακουχίες και τους κινδύνους του ταξιδιού. Οι κίνδυνοι μπορεί να ήταν οι αντίξοες καιρικές συνθήκες, που επηρέαζαν σε τεράστιο βαθμό τις θαλάσσιες μετακινήσεις. Καθώς το περιεχόμενο των κουτρουβίων δεν διέφερε συνήθως ανάλογα με την λειτουργία τους, ο γραπτός διάκοσμος είναι που εξηγεί τον ρόλο που εξυπηρετεί η εκάστοτε αμπούλα. Έχουμε έτσι αμπούλες που απεικονίζουν θαλάσσια θέματα όπως πλοία, θαλάσσια πλάσματα κλπ.

Κουτρούβιο από το προσκύνημα του **Αγίου Μηνά**. Κατασκευασμένο από πηλό. Φέρει δύο λαβές που ενώνονται στον μακρύ λαιμό του. Έχει διάκοσμο και στις δύο όψεις της. Η εικονογραφία ήταν εμπίεστη ή επιτυγχάνονταν με την χρήση σφραγίδων. Η μία όψη έχει θαλάσσια θεματογραφία: ένα πλοίο με τετράγωνο πανί, μακρύ κατάρτι (ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως το κατάρτι καταλήγει σε σταυρό). Διακρίνεται μια σειρά από κουπιά που σχίζουν τα νερά. Η παράσταση συμπληρώνεται με θαλάσσια ζώα (ψάρια) και ανθρώπινες μορφές στο πλοίο. Κατασκευάστηκε στο προσκύνημα του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο και χρονολογείται το 480-650 μ.Χ.

Διαθέσιμη στο:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=803799001&objectId=59064&partId=1 Πρόσβαση στις [12 Μαΐου 2019]

Αμπούλα που προέρχεται από στην Σινώπη. Το υλικό κατασκευής της είναι ο πηλός. Έχει δύο οπές για να χρησιμοποιηθεί ως περίσπτο. Για τον γραπτό διάκοσμο εφαρμόζεται τέχνη της σφραγιδογλυφίας. Η παράσταση απεικονίζει τρεις μορφές, με την μία μεγαλύτερη από τις άλλες, να βρίσκονται σε ένα πλοίο. Η επιλογή αυτού του θέματος ίσως σχετίζεται και με την εγγύτητα της περιοχής με το θαλάσσιο στοιχείο. Χρονολογείται τον 6ο αιώνα μ.Χ.

Διαθέσιμη

στο https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=58920&partId=1&searchText=Byzantine&page=76 [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019]

Κακώς σωζόμενη αμπούλα με γραπτό διάκοσμο. Προέρχεται από την συλλογή Bobbio, που θα δούμε στην συνέχεια. Απεικονίζεται ο Χριστός με εκτεταμένο το δεξί του χέρι προς τον Πέτρο, ηρεμώντας την καταιγίδα. Με την απεικόνιση αυτή ο πιστός πιθανώς επικαλούνταν τον Θεό να σώσει κι εκείνον αν τυχόν συναντούσε κάποια καταιγίδα στο θαλάσσιο ταξίδι του.

Διαθέσιμη

στο https://www.academia.edu/19882204/On_the_origins_of_the_Monza_collection_of_Holy_Land_ampullae_the_legend_of_Gregory_the_Great_s_gift_of_relics_to_Theodelinda_reconsidered σελ. 15 [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019]

2. Ιαματικές δυνάμεις: Το περιεχόμενο των κουτροβίων θεωρούνταν πολλές φορές υπεύθυνο για την ίασή διαφόρων ασθενειών. Προσκυνηματικού τόποι όπως ο Άγιος Συμεών (ο πρεσβύτερος και ο νεότερος) φημίζονταν για την θεραπευτική ιδιότητα των ευλογιών τους. Έτσι, οι αμπούλες γεμίζονταν με χώμα, που συλλέγονταν από την περιοχή γύρω από το στύλο των Αγίων. Αφότου αναμειγνύονταν με νερό τοποθετούνταν στις πληγές.

Διάσημος για τις θεραπευτικές του δυνάμεις ήταν και ο Άγιος Μηνάς. Το περιεχόμενο των φιαλιδίων ήταν νερό από κοντινή κρήνη ή λάδι από τα καντήλια

Κουτρούβιο κατασκευασμένο από πηλό από το προσκύνημα του Αγίου Μηνά. Με δύο λαβές και γραπτό διάκοσμο. απεικονίζεται ο Άγιος Μηνά σε στάση δέησης με τα χέρια του προτεταμένα αριστερά-δεξιά. Δύο καμήλες διακρίνονται στις δύο πλευρές, ένα ζώο που σχετίζεται με την ιστορία του. Όλη την παράσταση στεφανώνει μια γιρλάντα με φυτικό ή γεωμετρικό διάκοσμο. Χρονολογείται στο 610-650.

Διαθέσιμη
στο <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/475416> [Πρόσβαση στις 13 Μαΐου 2019]

3. Απωθητικές δράσεις. Τέλος, το περιεχόμενο των κουτρουβίων προστάτευε τους πιστούς από τα κακά πνεύματα. Είτε τα φορούσαν γύρω από τον λαιμό τους για να τα απομακρύνουν, είτε άλλες φορές τα κρεμούσαν δίπλα στο κρεβάτι τους για να τους προστατεύουν την νύχτα. Την λειτουργία αυτή μαρτυρά και εδώ η εικονογραφία. Απεικονίζονταν συχνά στρατιωτικοί άγιοι να πατάσσουν τερατώδεις μορφές, με μια θεματογραφία που μας είναι γνωστή έως σήμερα (όπως για παράδειγμα τον Άγιο Γεώργιο και τον δράκο)

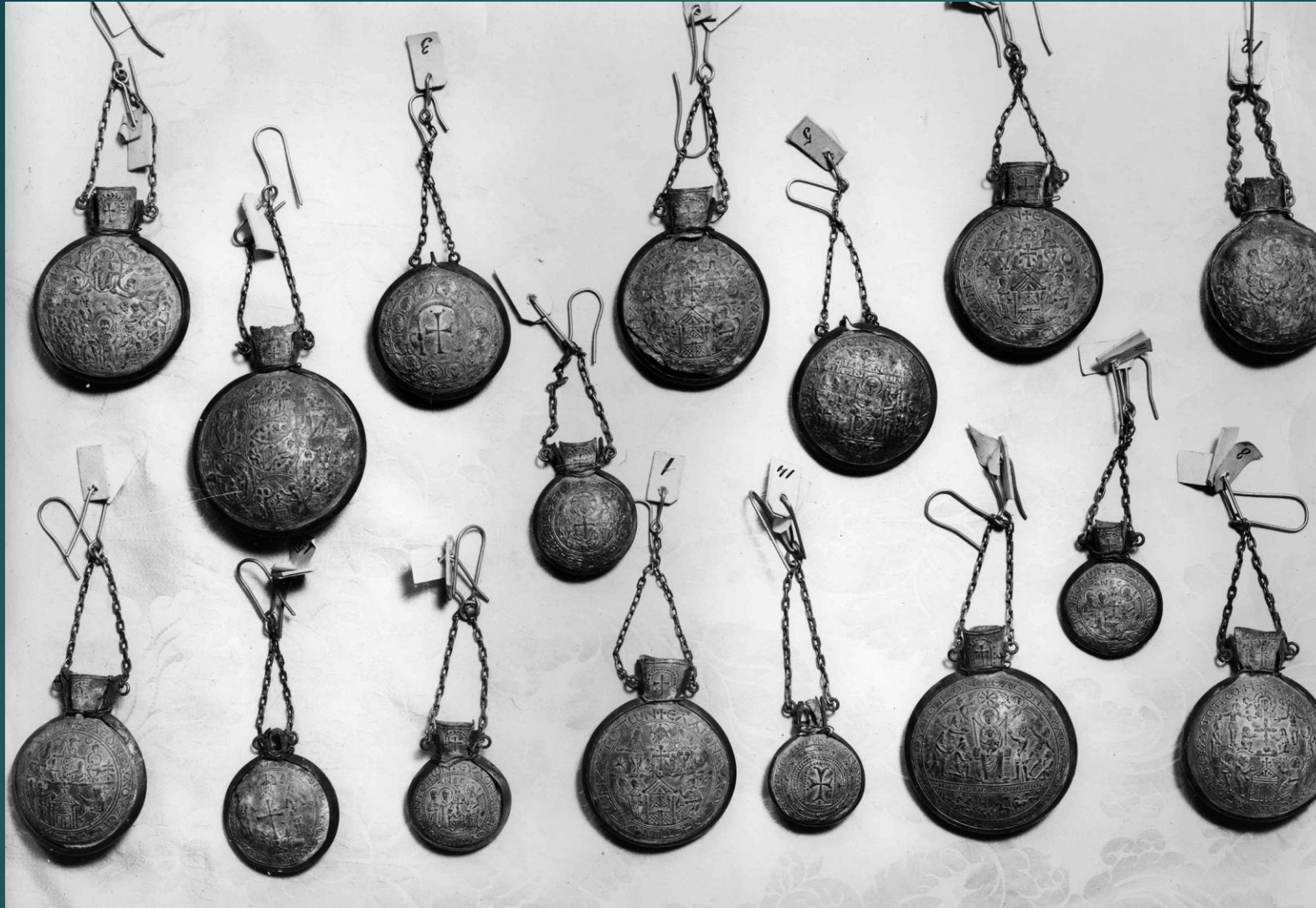
Οβάλ κουτρούβιο. Άγνωστος ο ακριβής τόπος προέλευσης, ίσως από την Αλικαρνασσό. Απεικονίζεται μια μορφή χωρίς γενειάδα, η οποία κρατά ένα μακρύ δόρυ που καταλήγει σε έναν σταυρό. Η μορφή φοράει ένα μικρό χιτώνα και έναν μακρύ μανδύα. Φαίνεται να πατάει ένα οφιοειδές πλάσμα. Ίσως η μορφή να είναι ο Άγιος Γεώργιος ή ο Άγιος Θεόδωρος. Χρονολογείται στον 5ο-6ο αιώνα.

Διαθέσιμη στο:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=568034001&objectId=58922&partId=1 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019]

Η συλλογή Monza και Bobbio.

Διαθέσιμη

στο https://www.academia.edu/19882204/On_the_origins_of_the_Monza_collection_of_Holy_Land_ampullae_the_legend_of_Gregory_the_Great_s_gift_of_relics_to_Theodelinda_reconsidered [Πρόσβαση στις 17 Μαΐου 2019]

Η μεγαλύτερη συλλογή από κουτρούβια με πλούσια θεματογραφία και πιο προσεγμένη κατασκευή προέρχεται από την Monza και το Bobbio της Ιταλίας. Από το ναό της πρώτης περιοχής βρέθηκαν 16 αμπούλες, σε καλή σχετικά κατάσταση, από το μοναστήρι στο Bobbio βρέθηκαν αποσπάσματα κουτροβίων, 20 τω αριθμω, σε κακή κατάσταση (έλειπε η μία από τις δύο πλευρές, σε θραύσματα κ.λπ.). Αν και δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο οι αμπούλες αυτές βρέθηκαν στην Ιταλία, μια γενική παραδοχή υποστηρίζει πως πρόκεινται για δωρεά της Θεοδελίνδας, βασίλισσας των Λομβάρδων. Πορηγουμένως, ο Πάπας Γρηγόριος τις είχε προσφέρει στην βασίλισσα ως δώρο, μόλις εκείνη είχε μεταστραφεί στον χριστιανισμό. Εκείνη με την σειρά της, σε μια προσπάθεια να εξευμενίσει τις περιοχές αυτές της Ιταλίας μοίρασε την συλλογή και την απέστειλε στα μοναστήρια (το μοναστήρι στο Bobbio μόλις είχε ιδρυθεί, πάνω σε γή που προσέφερε ο σύζυγός της στους μοναχούς).

Οι αμπούλες είχαν τοποθετηθεί σε κιβώτια και είχαν αποθηκευτεί στο ναό, χωρίς να εκτίθενται σε κοινή θέα. Μολονότι κατέληξαν στην κατοχή λίγων ατόμων, δεν υποστηρίζεται πως κατασκευάστηκαν γι αυτό τον σκοπό, παρά για να πωληθούν στους προσκυνητές.

Χαρακτηριστικά

Οι αμπούλες χρονολογούνται στον 7ο αιώνα μ. Χ. Το υλικό κατασκευής τους είναι είτε κασσίτερος, είτε μόλυβδος, κάποτε και ένα κράμα των δύο. Υπάρχει η άποψη πως προτιμήθηκε το μέταλλο έναντι του πηλού έτσι ώστε να παραπέμπει η εμφάνιση τους σε ασήμι. Όλες φέρουν εικονογράφηση, με μια ποικιλία θεματικών κύκλων, και αρκετά ασυνήθιστα για την εποχή θέματα. Γενικά, φαίνεται να έχει δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην παραγωγή τους με αρκετή λεπτομέρεια στην χρήση του μετάλλου και την διακόσμηση. Το εργαστήρι τους φέρεται να ήταν στην Παλαιστίνη. Το περιεχόμενό τους ήταν λάδι που είχε αγιαστεί με την επαφή του με τον Σταυρό.

Θεματογραφία

Υπάρχει ποικιλία θεματικών κύκλων από την ζωή και το θάνατο του Χριστού.
Συγκεκριμένα:

- Προσκύνηση των μάγων.
- Ο Χριστός σώζει τον Πέτρο.
- Ο άπιστος Θωμάς.
- Η σταύρωση.
- Οι γυναίκες στον τάφο του Χριστού.

Μερικές αμπούλες στην μία τους όψη φέρουν ένα σταυρό, ενώ η άλλη κοσμείται με σκηνές από την Καινή Διαθήκη.

Η προσκύνηση των Μάγων. Λόγω της ασυνήθιστης θεματογραφίας, οι μελετητές δεν έχουν καταλήξει σε ένα βέβαιο συμπέρασμα για την επιλογή του θέματος. Μία εξήγηση είναι πως απευθύνονταν σε γυναίκες που επιθυμούσαν τεκνογονία και ζητούσαν την χάρη του Θεού. Από την άλλη, έχει λεχθεί πως οι τρεις μάγοι συμβολίζουν το σύνολο των προσκυνητών, που συνέρρεαν στα προσκυνήματα. Εκτός από την νέα θεματογραφία, ένα ακόμη νέο στοιχείο που παρατηρούμε είναι η επένδυση του εξωτερικού κυκλικού τμήματος με επιπλέον μέταλλο. Εφαρμόζεται στην περίμετρο του κουτροβίου και συγκρατείται με ένα σύρμα, που τυλίγεται γύρω από το λαιμό. Ένα κοινό στοιχείο όλης της συλλογής είναι η παρουσία ενός μικρού σταυρού στο λαιμό του δοχείου. Υπάρχει και δύο επιγραφές. Η μία παρατηρείται στην όψη της φιάλης, να χωρίζει την παράσταση σε δύο ζώνες, με την κάτω ζώνη σαφώς μικρότερη σε μέγεθος και με ζωικά θέματα. Γράφει: EMMANOYHΛ MEΘ YMΩN O ΘEOΣ. Η δεύτερη στεφανώνει την όλη σκηνή και γράφει: ΕΛΘΩΝ ΞΥΛΟΥ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΑΓΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΤΟΠΩΝ. Στον λαιμό έχει εφαρμοστεί αλυσίδα, ώστε να κρεμαστεί σαν περιδαίρεο.

Διαθέσιμη

στο https://www.academia.edu/2306381/Pilgrimage_made_Portable_A_Sensory_Archaeology_of_the_Monza-Bobbio_Ampullae σελ 3 [Πρόσβαση στις 20 Μαΐου 2019].

Ο άπιστος Θωμάς είναι μία ακόμη ασυνήθιστη επιλογή για αναπαράσταση. Και πάλι υποστηρίζεται πως ο Θωμάς συμβολίζει το σύνολο των προσκυνητών, που ταξιδεύουν στην Ανατολή για να "αγγίξουν" και εν συνεπεία, να ενδυναμώσουν την πίστη τους. Ο Gary Vikan, μελετητής της μεσαιωνικής τέχνης που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα της προσκυνηματικής τέχνης, υποστηρίζει πως η αφή είναι μια αίσθηση πολύ σημαντική για τους προσκυνητές και μέσω εκείνης νιώθουν πως συνδέονται αληθινά με την πίστη τους. Αγγίζοντας τον σταυρό, τις πέτρες του τάφου του χριστού, ή των ναών στο Γολγοθά, τότε αισθάνονται πως εκπληρώνεται ο σκοπός τους. Με την λογική αυτή, ο Θωμάς χρησιμοποιείται συμβολικά για να υποδείξει στον άνθρωπο πως δεν χρειάζεται απτές αποδείξεις για να πιστέψει, παρά να ακολουθήσει τα πνευματικά του μάτια.

Διαθέσιμες
στο https://www.academia.edu/19882204/On_the_origins_of_the_Monza_collection_of_Holy_Land_ampullae_the_legend_of_Gregory_the_Great_s_gift_of_relics_to_Theodelinda_reconsidered, σελ. 3-4. [Πρόσβαση στις 17 Μαΐου 2019]

2. Φυλακτά (tokens)

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία ενθυμημάτων είναι τα προσκυνηματικά φυλακτά ή tokens. Η παραγωγή τους συνδέεται με την παρακμή χρήσης των κουτρουβίων και η θεματογραφία τους παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες. Πρόκειται για νομίσματα κατασκευασμένα από πηλό, που απεικονίζουν σκηνές από την ζωή των Αγίων, την ζωή του Χριστού καθώς και αγγέλους, άλλοτε απλά ένας σταυρός. Η εικονογράφηση είναι ανάγλυφη και γίνεται με την χρήση σφραγίδων, ενώ η περιφέρειά τους έχει μεγαλύτερο πάχος από το κέντρο τους. Δεν παρουσιάζουν, όμως, λεπτομερή διάκοσμο, οδηγώντας στο συμπέρασμα πως πωλούνταν σε χαμηλές τιμές και απευθύνονταν στο ευρύ κοινό. Σήμερα διασώζονται εκατοντάδες τέτοια φυλακτά γεγονός που μαρτυρά την προτίμησή τους από το κοινό και την μαζική τους παραγωγή, πιθανώς λόγω της εύκολης κατασκευής τους και του χαμηλού τους κόστους. Συχνά, για την κατασκευή του πηλού, χρησιμοποιούνταν χώμα από την περιοχή του προσκυνητηρίου (πχ χώμα από την περιοχή του στύλου του Αγίου Συμεών, και για αυτό ταυτίζονταν με τις ευλογίες).

Από τα πρώτα δείγματα φυλακτών, χρονολογείται στον έκτο με έβδομο αιώνα μ.Χ. Οι μορφές είναι εντελώς σχηματικές και απεικονίζουν τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Στα αριστερά εικονίζεται η Παναγία με φωτοστέφανο, καθισμένη σε καρέκλα με το χέρι της παρατεταμένο στον ουρανό. Στα δεξιά απεικονίζεται ο άγγελος, παρατείνοντας και εκείνος το χέρι του, κρατώντας ένα στεφάνι. Στο κέντρο υπάρχει ένα καλάθι, ενώ στην κορυφή ίσως διακρίνεται το άγιο πνεύμα σε μορφή πουλιού. Οι πόροι που φέρει το αντικείμενο πιθανότατα πρόκεινται για πειραματισμούς των εργαλείων ή της τεχνικής. Βρέθηκε στην **Εντρού της Αιγύπτου.**

Διαθέσιμη

στο <https://www.bmimages.com/preview.asp?image=01613335566> [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019]

Φυλακτό με απεικόνιση της παναγίας Βρεφοκρατούσας. Η παναγία κάθεται σε ένα κεντρικό θρόνο με τον Χριστό στην αγκαλιά της. Δύο σταυροί βρίσκονται στα αριστερά και δεξιά του θρόνου. Διακρίνονται ίχνη επιγραφής, που όμως δεν μπορεί να διαβαστεί. Μολονότι χρονολογείται την ίδια περίοδο με το προηγούμενο φυλακτό είναι προφανής η μερική βελτίωση στις τεχνικές και η συγκριτικά μεγαλύτερη λεπτομέρεια στην απόδοση των μορφών. Η προέλευση της είναι άγνωστη, αγοράστηκε από ιδιωτική συλλογή.

Διαθέσιμη
στο https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=59132&partId=1&searchText=Byzantine&page=70 [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019]

Τα πιο γνωστά φυλαχτά (και τα πολυπληθέστερα) είναι εκείνα του προσκυνήματος του Αγίου Συμεών. Παρουσιάζουν μερικές διαφορές στην απόδοση του θέματος, ανάλογα με την περίοδο κατασκευής τους, όμως διατηρούν μια γενική ομοιομορφία.

Το φυλαχτό στα δεξιά απεικονίζει τον Άγιο Συμεών τον πρεσβύτερο (459). Η μορφή είναι αποδοσμένη με γεωμετρικό τρόπο. Προέρχεται από το προσκύνημα του Αγίου. Ίσως να πιστεύονταν πως διέθετε ιαματικές δυνατότητες, καθώς το ίδιο το χώμα του προσκυνήματος θεωρούνταν από τους πιστούς πως μπορούσε να γιατρέψει ασθένειες με θαυματουργό τρόπο. Χρονολογείται τον 6-7ο αιώνα.

Οι μορφές ταυτίζονται με τον Άγιο Συμεών. Στην πρώτη εικόνα, η μορφή αναπαρίσταται να ανεβαίνει την σκάλα προς τον στύλο, ενώ ένα άγγελος του αποδίδει τιμές ή ευλογία. Στην δεύτερη η μορφή που βρίσκεται επάνω στον στύλο στεφανώνεται από αγγέλους και ανθρώπινες μορφές, και ίσως αποδίδονται συμβολικά οι προσκυνητές με αυτόν τον τρόπο. Χρονολογούνται τον 6-7 αιώνα.

Διαθέσιμες

στο https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=61480&partId=1&images=true και <https://art.thewalters.org/detail/31121/pilgrim-token-from-the-shrine-of-st-symeon/> [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019]

3. Εγκόλπια

Η τρίτη κατηγορία ενθυμημάτων αφορά τα εγκόλπια. Ως εγκόλπιο ορίζεται ένα οποιοδήποτε αντικείμενο μπορεί να φορεθεί γύρω από τον λαιμό. Θα εστιάσουμε στα εγκόλπια που χρησίμευαν ως λειψανοθήκες για τους προσκυνητές, φυλάσσοντας πολύτιμες για εκείνους ουσίες. Τα προσκυνηματικά εγκόλπια είχαν την μορφή Σταυρού. Ουσιαστικά πρόκεινται για μενταγιόν, με εσωτερικό χώρο για αποθήκευση ευλογίας, χώματος ή τρίχες από τα λείψανα. Η ευλογία αυτή παρείχε προστασία στον πιστό και απωθούσε τους δαίμονες.

Η χρήση των εγκολπίων ως λειψανοθήκες διαρκεί καθ' όλη την διάρκεια του Βυζαντίου, και πολύ αργότερα, γνωρίζει όμως τις απαρχές του από τον δεύτερο αιώνα, όταν εισάγεται η λατρεία των αγίων και των μαρτύρων σε συνδυασμό με τα ήδη γνωστά βιβλικά πρόσωπα. Η κατοχή του σώματος (ή και τμήματος του σώματος) μιας μορφής που η εκκλησία είχε χαρακτηρίσει ιερή, ήταν εξαιρετικής σημασίας όχι μόνο για τους ιδιώτες αλλά πρωτίστως για τους τοπικούς ηγέτες ή και τους βασιλείς. Το κυνήγι αυτό των λειψάνων κορυφώνεται τον 4ο αιώνα. Λείψανα Αγίων μεταφέρονται με "θαυματουργό τρόπο" από το ναό μιας επικράτειας σε εκείνον μιας άλλης, με αποτέλεσμα να αμφισβητούμε την γνησιότητά τους. Η Εγερία χαρακτηριστικά περιγράφει το εξής σκηνικό:

[...] Εκεί του φέρνουν εμπρός του (ενν. στον αρχιερέα) ένα ασημένιο και χρυσό κουτί που περιέχει το άγιο ξύλο του σταυρού. Όσο το τίμιο ξύλο βρίσκεται στο τραπέζι ο αρχιερέας κάθεται με τα χέρια του να βρίσκονται στις δύο άκρες (του κουτιού) και να το κρατάει κάτω, και διάκονοι τον περιτριγυρίζουν και το προσέχουν. Το φυλάνε έτσι διότι τώρα μαζεύονται όλοι, κατηχούμενοι και πιστοί, και έρχονται ένας-ένας κοντά στο τραπέζι, σκύβουν, το φιλούν και προχωρούν. Μία, όμως φορά (δεν γνωρίζω γιατί) ένας από αυτούς δάγκωσε κομμάτι του Τιμίου Ξύλου και το έκλεψε, και γι' αυτό το λόγο οι διάκονοι στέκονται τριγύρω και προσέχουν σε περίπτωση που κάποιος τολμήσει να κάνει κάτι παρόμοιο.

Εγερσία, Travels, 37.1

Βυζαντινό εγκόλπιο τους 9ου αιώνα. Απεικονίζει την Σταύρωση με επιγραφή που παραθέτει τα λόγια του Χριστού στο σταυρό προς την μητέρα του και τον Ιωάννη. Άλλες σκηνές περιλαμβάνουν τον Ευαγγελισμό, την Γέννηση και την προσκύνηση των μάγων, τους Δώδεκα αποστόλους, την κάθοδο στην Κόλαση, καθώς και πολλούς Αγίους. Στο πλάι παρατίθεται μια μικρή επίκληση στον απόστολο Θωμά, παραπέμποντας πιθανώς σε ομώνυμο ιδιοκτήτη. Τα υλικά κατασκευής του είναι χρυσό, ασήμι και χαλκός, ενώ χρησιμοποιούνται οι τεχνικές της κοκκίδωσης, και niello. Το niello είναι ένα κράμα από άργυρο, μόλυβδο, χαλκό, θείο και βόρακα, το οποίο τοποθετείται στα σκαλισμένα μέρη της επιφάνειας ενός μετάλλου, θερμαίνεται ώστε να ρευστοποιηθεί. Αφού κρυώσει, απομακρύνεται το περιττό υλικό με ξύσιμο. Έτσι μένει το μαύρο niello στα χαραγμένα μέρη, τονίζοντας το σχέδιο. Το πολύτιμο υλικό κατασκευής του, η λεπτομέρεια στον διάκοσμο και οι δύσκολες τεχνικές που εφαρμόζονται μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για αντικείμενα που πωλούνταν σε οικονομικά ευσταθείς ιδιώτες, αν όχι σε πρόσωπα που κατείχαν υψηλά αξιώματα (π.χ αξιωματούχους). Πιθανή η προέλευση από Κωνσταντινούπολη.

Διαθέσιμη

στο <https://projects.mcah.columbia.edu/treasuresofheaven//relics/Pectoral-Reliquary-Cross.php> [Πρόσφ

Παρόμοιας τεχνοτροπίας είναι και αυτό το εγκόλπιο του 10ου αιώνα. Χρησιμοποιούνται οι ίδιες τεχνικές κατασκευής. Η κεντρική φιγούρα είναι η Παναγία και οι δύο μορφές εκατέρωθεν είναι ο Μέγας Βασίλειος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός (όπως αναφέρουν και οι επιγραφές τους). Και το συγκεκριμένο μενταγιόν προέρχεται πιθανώς από την Κωνσταντινούπολη.

Διαθέσιμες στη <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/472756>
και https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=59197&partId=1&object=20734&page=1 [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019].

4. Λειψανοθήκες

Τέλος μια μικρή κατηγορία προσκυνηματικών ενθυμημάτων είναι και λειψανοθήκες σε μορφή κιβωτίου. Συνήθως οι λειψανοθήκες παρέμεναν εντός του ναού και δεν μεταφέρονταν. Ωστόσο, ορισμένες εξέχουσες μορφές δέχονταν δωρεές λειψάνων (οστών, υφασμάτων, μέρος του Τιμίου Σταυρού). Οι λειψανοθήκες αυτές είναι λίγες και κατασκευάζονται από πολύτιμα υλικά όπως ο χρυσός ή το ασήμι.

Επιπλέον τεχνική που εισάγεται είναι η τεχνική του κλουαζονισμού, όπου οι επιφάνειες γεμίζονται με χρώμα και διαχωρίζονται με αδρά περιγράμματα. Το καπάκι της είναι συρόμενο και απεικονίζει την σταύρωση, ενώ την στεφανώνουν προτομές Αγίων. Στον πάτο του κουτιού υπάρχουν οι εξής παραστάσεις: ο ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γένεση, η σταύρωση και η ανάσταση. Το εσωτερικό του διαχωρίζεται σε πέντε μικρότερες θήκες που σχηματίζουν το σύμβολο του σταυρού. Η λειψανοθήκη λέγεται πως ανήκε στον Πάπα Ινοκέντιο τον IV.

Διαθέσιμη στο <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/17.190.715ab/> [Πρόσβαση στις 21 Μαΐου 2019].

Συμπεράσματα

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε τα εξής για την προσκυνηματική τέχνη των ενθυμημάτων:

1. Οι επιμέρους κατηγορίες τους υπάρχουν για να εξυπηρετούν τις οικονομικές, θρησκευτικές και κοινωνικές ανάγκες των πιστών.
2. Δεν αντιμετωπίζονται από τους συγχρόνους τους ως έργα τέχνης, παρά ως φορείς άγιων ουσιών.
3. Όσο πιο επιφανής ο αγοραστής, τόσο πιο εξεζητημένη η εικονογραφία και οι τεχνικές και τόσο πιο σπάνιο το περιεχόμενο.
4. Η ακριβής τους χρονολόγηση είναι δύσκολη, διότι λόγω του μικρού τους μεγέθους, συχνά ανακαλύπτονταν και προστίθονταν σε ιδιωτικές συλλογές, από όπου έπειτα αγοράζονταν από τα μουσεία. Η περίπτωση τους θυμίζει τα κυκλαδικά ειδώλια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ▶ Vikan, G., 1982. *Byzantine Pilgrimage Art*. Washington DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- ▶ Dee, Dyas B.A., *Pilgrims and Pilgrimage: Pilgrims in Early Christian Tradition*, The University of York, διαθέσιμο στο: https://www.york.ac.uk/projects/pilgrimage/content/tradition_bc.html, [Πρόσβαση στις 19 Μαΐου 2019]
- ▶ Dee, Dyas B.A., 1998. *Pilgrims Were They All? Aspects of Pilgrimage and their Influence on Old and Middle English Literature*. 1998. Διδακτορική Διατριβή, University of Nottingham. Διαθέσιμο στο: <http://eprints.nottingham.ac.uk/12618/1/285746.pdf> [Πρόσβαση στις 5 Απριλίου 2019].
- ▶ Filipova, Alžběta., 2013. *Memory of Monza's Holy Land Ampullae: from reliquary to relic, or there and back again*. Στο: Πανεπιστήμιο Masaryk στο Βrno, σε συνεργασία με το Κέντρο Πολιτισμού του Βrno, Αρχαιολογία, Ιστορία της τέχνης, Κινηματογράφος και Μουσική, Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Masaryk στο Βrno, Czech Republic, 4-5 Δεκεμβρίου 2013. Academia. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/5225939/Memory_of_Monza's_Holy_Land_Ampullae_from_reliquary_to_relic_or_there_and_back_again [Πρόσβαση στις 19 Μαΐου 2019].
- ▶ Κουρουβάτη, Παρασκευή., 2016. *Οι απαρχές του Χριστιανικού Προσκυνηματος. Αναζητήσεις και Μεταφορτώσεις*. 2016. Διδακτορική Διατριβή, Βόλος. Διαθέσιμο στο: <http://undergraduatelibrary.org/system/files/UA066.pdf> [Πρόσβαση στις 14 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online, ampulla. Διαθέσιμο στο :https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=803799001&objectId=59064&partId=1 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online, ampulla. Διαθέσιμο στο: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=58920&partId=1&searchText=Byzantine&page=76 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online, ampulla. Διαθέσιμο στο: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=568034001&objectId=58922&partId=1 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online: Pilgrim Token, Early Byzantine Edfu. Διαθέσιμο στο: <https://www.bmimages.com/preview.asp?image=01613335564> [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online: Pilgrim Token. Διαθέσιμο στο: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=59132&partId=1&searchText=Byzantine&page=70 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online: Pilgrim Token. Διαθέσιμο στο: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=61480&partId=1&images=true [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The British Museum (2019). Collection online: Reliquary Cross. Διαθέσιμο στο: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=61405&partId=1 [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The Met (2019). Earthenware Pilgrim Flask with St Menas. Διαθέσιμο στο :<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/475416> [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe (2019). Relics & Reliquaries: Pectoral Reliquary Cross. Διαθέσιμο στο: <https://projects.mcoah.columbia.edu/treasuresofheaven/relics/Pectoral-Reliquary-Cross.php> [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].
- ▶ The Walter's org. (2019). Pilgrim Token from the Shrine of St Symeon. Διαθέσιμο στο:<https://art.thewalters.org/detail/31121/pilgrim-token-from-the-shrine-of-st-symeon/>. [Πρόσβαση στις 12 Μαΐου 2019].

ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ ΠΟΛ'Υ!!